

Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918) (*)

Ersoy ZENGİN (**)

Öz: Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu Osmanlı Devleti'nin en önemli bakır madeniydi. Bu madenin mülkiyeti devletin olmakla beraber işletmesi özel şahıslara (mültezimlere) verilmekteydi. Mültezim, madeni kazıp çeşitli rafine işlemlerinden sonra elde ettiği ham bakır hükümet tarafından belirlenen bir fiyattan devlete satılmaktaydı. Mültezimden alınan bu bakırlar silah ve gemi yapım fabrikaları gibi devlet işletmelerinin ihtiyaçları karşılandıktan sonra geriye kalan ham bakır yurtdışına satılmaktaydı. Yurtdışına satılarak önemli bir gelir elde edilmekle beraber bakır üretiminde belli başlı sorunlarla mücadele edilmesi gerekti. Bunlardan birisi bakırların İskenderun ve Samsun limanlarına nakli meselesiydi. Bir diğeri bakırın saflaştırılmasında gerekli olan odun kömürünün teminiydi. Bir başkası ise üretimi daha düşük maliyete gerçekleştirecek olan modern teknolojinin üretimde etkin kılınmasıydı. Bu sorunlardan ilk ikisinin çözümü için bölgeye demiryolu yapımı şarttı. Ancak demiryolu yapımı gibi büyük sermaye gerektiren işlerin yabancı sermayesiz yapılması mümkün değildi.

Anahtar Kelimeler: Ergani, Bakır, Maden, Osmanlı, II. Meşrutiyet.

Ergani Royal Copper Mine (1900-1918)

Abstract: Ergani Copper Mine Imperial is the most important copper mine of Ottoman Empire. The ownership of this mine belonged to the state and the operation was given to private individuals (taxman). Taxman used to sell raw copper he obtained after mining and various refining processes to the government with a price determined by the government. Those coppers bought from the taxman were used to supply needs of government enterprises such as arm and ship factories, and the rest was sold abroad. As well as providing income by selling copper abroad, copper production called for struggling with specific problems. One of them was the shipment of copper to Iskenderun and Samsun harbours. Another one was the supply of wood coal necessary for refining the copper. Another problem was activating the modern technology which would enable production at a lower cost. It was necessary to build railway in the region for solving the first two of the problems. Yet, it was not possible to carry out things, which required great capital, such as building railway without foreign capital.

Keywords: Ergani, Copper, Mine, Ottoman, II. Constitutional Period.

Makale Geliş Tarihi: 30.04.2018

Makale Kabul Tarihi: 27.05.2018

*) Bu çalışma 2-3 Kasım 2017 tarihinde Diyarbakır'da düzenlenen Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumunda; II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ergani Bakır Madenleri (1908-1918) başlığıyla sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş halidir.

**) Dr. Öğr. Üyesi Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (e-posta: ersoyzengin@munzur.edu.tr)

I.Giriş

Tarihte Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu ismiyle bilinen bölge zaman zaman bağımsız bir idari birim olmakla beraber umumiyetle Diyarbakır Vilayeti idari taksimatı içinde yer almıştır.¹ 1924 yılında bütün sancaklar vilayet haline getirildiğinden *Maden vilayeti* ismini almıştır. 1927 yılında “*Maden*” ismiyle Elazığ vilayetinin bir kasabası olmuştur. (Ergene, 1995: 22-25). Maden ilçesinin büyük kısmı dağlık ve engebeldir. Doğu Anadolu Bölgesinde, Güneydoğu Torosların eteğinde, Yukarı Fırat bölümünde Dicle nehri kenarında kurulmuştur. Doğuda Alacakaya, güneyde Ergani, Çermik, Çüngüş, batıda Sivrice, kuzeyde Elazığ merkez ve Palu ile çevrilidir. 2015 nüfus sayımına göre 11.543 nüfusa sahiptir. (http://www.yerelnet.org.tr/ilceler/ilce_nufus.php?ilceid=198505).

Harita 1. Maden İlçesi (Kaynak:<https://www.elazig.bel.tr/icerik.php?id=223>).

Asıl maden yatağı, kasabanın yarım kilometre güneyinde olup kasabadan 250 metre, Dicle nehrinden 260 ve deniz seviyesinden 1.100 metre yüksekliktedir. Maden yatağı Diyarbakır'a 85, Elâzığ'a 75, Samsun'a 600, İskenderun körfezine 612 kilometre uzaklıktadır. (Baysal, 1935: 8).

Ergani madenlerinin keşfinin M.Ö. 6.000'lere kadar gittiği bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde bölgede yaşayan toplumlar bu madenden faydalanmıştır. Bölgenin Osmanlı Devleti egemenliğine girmesinden sonra takriben XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren burada üretim yapılmaya başlanmıştır. Üretilen bakır Tophane, Tersane, Cebhane gibi askeri tesislerde kullanılmıştır. Devlet burada maden üretimini kesintisiz sürdürebilmek için çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Madenler, bir ya da birkaç vergi kaynağının birleşimini temsil eden, maliye nazarında nakdi bir gelir yekûnu olarak kıymetlendirilmesi şeklinde tanımlanan mukataalar sınıfındaydı.

¹ 1927 yılında bölgenin adı Maden olarak adlandırılmış olsa da ilerleyen yıllarda birçok kaynakta bölge Ergani Maden kasabası olarak tanımlanmıştır. Bkz. (Baysal, 1935: 6)

Böylece madenin yönetim şekli belirlenmiş ve tekelci bir zihniyet hâkim olmuştur. (Tızlak, 1997: 1-12).

Ergani ve Keban'da bulunan madenler önemli bir gelir kaynağı oldukları için özel bir statü kazandırılarak üretim artırılmaya ve süreklilik kazandırılmaya çalışıldı. 1775 yılında Keban ve Ergani madenleri birleştirilerek "Ma'adin-i Hümayun Emâneti" ismiyle bir idari birim oluşturuldu. Bu idari birimin yöneticisi olarak merkezden bir "emin" atandı. Emin idari yetkililerle donatılarak bir noktada mülki amir statüsündeydi. Keban-Ergani madenlerinde istihdam olunan madenciler, onlara yardımcı olan ameleler ile madenlere bağlı kazalarda yaşayan ahali, adli ve idari olarak emirlere tabi tutuldu. 1848 yılında emanetin müstakil hareket etme yetkisi alınarak Diyarbekir Müşirliğine bağlandı. Sınırları daralarak Çarsancak, Palu, Eğin, Ergani, Çermik, Çüngüş ve Ebu Tahir olarak belirlendi. Burada yaşayan ahalinin kömür, kütük temini ve nakliye hizmetlerinde yükümlülükleri bulunmaktaydı. (Tızlak, 1997: 15,34). 1850 yılı madenin tarihinde önemli dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren yeni bir teşkilatlanmaya gidildi. Emanet usulüyle işletilen maden için Gümüşhane'den Rum ustalar getirildi. (Karabekir, 1990: 26-27).

XX. yüzyılın başlarında Diyarbekir vilayetinde beş maden bir de çakıl taşı ocağı bulunmaktaydı. Savur kasabasında bulunan taş ocağında cam üretilmekteydi. Silvan kazasına tabi Hazro ve Cizre kazasına bağlı Hacı Behram nahiyelerinde kömür madeni bulunmaktaydı. Palu'da bulunan bakır madeni işletilmiyordu. Eğil'de Pirçeman köyünde kurşun madeni, Maden kasabasında ise bakır madeni bulunmaktaydı. (Salname-i Vilayet, 1905: 167).

Ergani sancağının nüfusu 46.500 kişiydi. 35.700'ü Türklerden oluşmaktaydı. Maden kasabasının nüfusu ise 6.000 civarındaydı. (Karabekir, 1990: 26). Maden kazası idari taksimatında biri bakır diğeri de kurşun olmak üzere iki maden bulunmaktaydı. Bakır üretimi Maden kasabasında gerçekleşmekteydi. Bakır madeni rezervinin etrafına yerleşmiş olan maden işçileri mezkûr kasabayı oluşturmaktaydı. Bakır kibritit bakır cevherinden elde edilmekteydi. Bu cevher % 20-30 bakır, % 30 kükürt, % 40 demir içermekteydi. Kasaba meşhur Bağdat yolu üzerine kurulmuş olup Ergani sancağına dört saatlik bir mesafede bulunmaktaydı. Kurşun madeni Maden kazası idari taksimatında bulunan Eğil nahiyesine tabi Pirçeman köyünde bulunup mültezim tarafından işletilmekteydi. Burada çıkarılan kurşunun her kıyyesinde (1.28 kg'da) buğday tanesi kadar halis gümüş bulursa da yüksek maliyeti dolayısıyla sadece kurşun üretilmekteydi. (Salname-i Vilayet, 1905: 212-214).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı madenleri yabancıların dikkatini çekmeye başladı. Devlet hem yabancı yatırımcılarla olan hukukunu korumak hem de maden işletimine bir düzen verme bakımından nizamnameler çıkardı. Bu nizamnameler; 1861, 1869, 1887 ve 1906 yıllarında çıktı. Bu nizamnamelerle maden hukuku alanındaki boşluk doldurulmaya çalışıldı. (Keskin, 2011: 144).

XIX. yüzyılda dış ticaret açık vermeye başladığı zaman ihraç maddelerinden olan bakırın önemi arttı. Yüzyılın ilk yarısında dış pazar talebine uygun bir şekilde kaliteyi artırmak için modern üretim tesisleri kuruldu. Özellikle Tokat kalhanelerindeki

modernleşme sayesinde bakır bol ve ucuzlaştığından bakır eşya üretimi arttı. Ergani bakırının ergitildiği Tokat kalhaneleri şehirde bakırcılık zanaatını geliştirdi. Bakırcı esnafı artan talep karşısında işleyecek bakır bulmakta güçlük çektiğinden 1853 yılında Babıâli'ye başvurarak, kendilerine daha fazla bakır verilmesini istediler. Bakır eşya üreticilerine yıllık 25.6 tonluk bakırın ayrılmasıyla soruna geçici de olsa çözüm bulundu. (Belli ve Kayaoğlu, 1993: 182). Ancak bu teknoloji, iktisadi ve teknolojik değişmelerin çok hızlı yaşandığı yüzyılın ikinci yarısında konumunu koruyamadı. Dünyanın birçok yerinde yeni maden yatakları keşfedilmiş ve yeni teknolojiler kullanılarak bakır üretimi artış göstermişti. Bakır üretimi büyük sermaye gerektiren bir saha haline gelerek uluslararası faaliyet gösteren entegre dev firmaların kontrolüne girdi. (Genç, 2007: 290-291).

1881 yılında Yunanistan ile sınır anlaşmazlığı yaşanarak bir savaş ihtimali ortaya çıktı. Bu ihtimale karşılık ordunun eksik mühimmatını tamamlamak gerekiyordu. Fişek üretimi için Tophane-i Amire Fabrikalarına 1.282 ton saf bakır lazımdı. Yapılan araştırma sonucunda Tokat'taki kalhanenin fırınlarının artırılması koşuluyla 650-750 kilogram bakır² elde edilebileceği anlaşıldı. (Zengin, 2015: 203-204). Tokat kalhanesini genişletmek için çalışmalar yapılmış ancak yapılan araştırma sonucunda dünyada bakır üretiminde büyük artış olduğu, fiyatların düştüğü, bu haliyle Tokat kalhanesinin genişlemesinin mümkün olamayacağı hatta mevcut haliyle bile üretime devam edemeyeceği ortaya çıktı. (Genç, 2007: 291). Bu sebepten ötürü 1880'lerde Tokat kalhanesi etkinliğini büyük oranda kaybetti.

1880 yılında Ergani madeninde ham bakırı ergitmek için ikisi eski dördü yeni olmak üzere altı fırın bulunmaktaydı. Bu fırınlar Avrupa'da kullanılan fırınlardan daha eski bir teknolojiye sahipti. Cevherin saflaştırılmasında istenilen oran elde edilemedi ve ormanların daha fazla tüketilmesine sebep oldu.³ (Çadircı, 1992: 433). Dünya piyasalarında bakır fiyatları düşerek 4 kuruşa kadar indi. Oysa Ergani madeninde bakır 6 kuruş 9 para maliyetle elde edilmekteydi. Avrupa bakır piyasasında tutunabilmek için üretim maliyetlerinin düşürülmesi şarttı. Maliyeti düşürmek için bakırın saflık derecesini artıran ve daha az yakıtı ihtiyaç duyan modern ergitme teknolojisine sahip olunmalıydı. Bunun için 1888 yılında kal' ve izabede⁴ *Manhes* usulüne geçildi.⁵ (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade Meclis-i Mahsus (I.MMS) 99/4168).

1890'lı yıllarda yaşanan mali aksaklıklar maden üretimine yansdı. Ergani madenlerinden elde edilen bakırların tamamına yakını Osmanlı Bankası'ndan alınmış

² Bu yıllarda Tokat'ta rafine edilen bakır % 60 oranındaydı. Bkz. (Zengin, 2015: 203-204).

³ Ayrıca "III. Bakır İzabesi İçin Odun Kömürü Temini" başlığına bakınız.

⁴ Kal': koparma, ayıklama, sökme, yerinden çıkarma, İzabe ise eritme demektir. Bkz. (Develioğlu, 2000: 471, 483).

⁵ Mösyö Manhes'in temsilcileri olan Tubini ve Dalleggio maden imtiyazının alabilmek için yetkililerle görüştüler. İmtiyazın onlara verilmesi halinde tüm masrafları kendilerine ait olmak üzere günde en az 100 ton bakır üretilmesi ve bakırın kıyyesini 3 kuruş 10 paradan hükümete satmayı vaat ettiler. (BOA, I.MMS, 99/4168). Mathes Pierre Manhes için Bkz. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Manhès-David_converters_

olan borçlara karşılık teminat olarak gösterildiğinden bankaya verildi. 1902 yılında yerli fişek üretimi için Zeytinburnu Fişek Fabrikasına 64 ton bakır gerekti. Ancak bakırların tamamı borçlar karşılığında Osmanlı Bankası'na verildiğinden bakır temin edilemedi ve yurtdışından ithal edilmesi istendi. Bir savaş anında silah fabrikalarının ihtiyaç duyduğu bakırları dışarıdan temin etmenin sakıncaları göz önüne alındığında 10 yıldır kullanılmayan Tokat kalhanesinin yeniden faaliyete geçmesinin zorunluluğu anlaşıldı. (Zengin, 2015: 205-206).

1901 yılında Almanya'dan sipariş edilen mermilerde çatlama olduğu tespit edildi. (Türk, 2012: 164). İthal edilen mühimmatta çatlama ve yırtılmanın görülmesi ithal cephaneye şüpheyle bakılmasına sebep oldu. Bu olay yerli üretimin önemini gösterdi. Çıkarılan bir irade ile Tokat kalhanesine tasfiye için nakliyat başladı. Fişek üretiminde yerli bakırdan üretim belli bir süre etkin kılınamadı. Tophane Sanayi Alaylarında görevli Yüzbaşı Cemal Efendi 1901 yılında yerli bakırdan Mauser fişegi yapmak için bir teşebbüste bulundu. Ancak yerli bakırlardan imal edilmiş fişekleri incelemekle görevli olan komisyon kovanların şişip, gaz verdiğini, kapsüllerinin ise çatlamakta olduğunu tespit etti. (Zengin, 2015: 113-114).

II. Ergani Madenin İşletme Şekli ve Üretim

Ergani maden bölgesinde beş maden yatağı bulunmaktaydı.

- 1- Ergani Madeni ismiyle anılan Başyatak.
- 2- Altın Mağara Madeni; 1880'lerde Weiss isminde bir maden mühendisi tarafından açılıp işletildiği için Weiss yatağı olarak da adlandırılmaktadır.
- 3- Şehkeltepe (Şeşkeltepe) Madeni: Başyatak Madeni'nin kuzeybatı yönünde yarım kilometre uzağındadır. Burada piritli bakır madeni vardır. Baş yataktan önce işletilmiştir.
- 4- Harabe Madeni: Başyatak Madeni'nin 12 km güneydoğusunda, şose yolun 2 kilometre doğusunda Dicle'nin dik bir yamacı üzerinde piritli bakır yatağı bulunmaktadır.
- 5- Jurtepe Madeni: Başyatak Madeni'nin 10 kilometre kuzeydoğusunda hafif meyilli bir dağ sırtında 12 metre kalınlığında manganez ve demirli bir damar bulunmaktadır. (Ergene, 1995: 65)

Madenin en zengin kısmında dokuz adet ihracat mağarası inşa edilmişti. Bu ihracat kuyularından altısı mültezimlerin uygun kullanmamaları neticesinde yıkıldı. Geriye *Lam*, *Sarhoş* ve *Sıcak* isimli üç adet ihracat mağarası kalmıştı. Bunlardan *Lam* mağarası devletçe henüz satın alınmamış özel teşebbüs tarafından çalıştırılmaktaydı.

Mültezimler madenden dışarıya taşıdıkları cevheri bir ayıklama işlemine tabi tutup daha sonra ocaklarda yakmaktaydı. Bu işleme *filika* denilmekteydi. Filika işleminden sonra yanmış bakır kalhaneye nakledilip burada fırınlarda yeniden yakılarak *izabe* işlemine tabi tutuluyordu. Buradan elde edilen ham bakır kara bakır olarak adlandırılmaktaydı. Mültezim, izabeden sonra hasil olan ham/kara bakırı önceden belirlenmiş olan imalat ücreti karşılığında devlete satmaya mecburdu. Maden bir ya da birkaç seneliğine mültezimlere kiralanmaktaydı. Mültezimler en kuvvetli buldukları

cevheri ihraç edip daha zayıf olan cevherleri çıkarmıyorlardı. Mağaraları işleten mütezimler hükümet tarafından görevlendirilen mühendisin tarifine uygun olarak imalatı gerçekleştirmek zorundaydılar. Bu şekilde fenni usul uygulanmak istenmiştir. Yerden 30-40 metre aşağıda cevhere rastlansa da istenilen derecede olmadığından 60 metre derinlikten cevher elde edilmekteydi. Yukarıda bahsedilen üç mağara genişleyerek eski mağaraların bir kaçıyla birleşmiş ve geçici olarak yapılmış olan tünellerle birbirleriyle irtibat sağlanmıştır. (Maden İstatistiki, 1907: 8)

Harita 2. 1887 Tarihli Ergani Bakır Madeni/Maden Kasabası Haritası (Kaynak: (BOA, Harita, (HRT. h), 534).

Madende bazen matkap bazen de dinamit kullanılıyordu. Sekiz saat çalışan bir amele postası⁶ 35 cm derinliğe kadar gidebilmekteydi. Elde edilen cevheri işçiler sırtlarında küfelerle dışarıya çıkarmaktaydılar. Madeni çıkarmada bir ara hayvan kuvvetiyle çalışan dolaplar kullanılmışsa da bu sistem uzun ömürlü olmamıştır. Amele, sırtındaki cevheri 150 metre uzunluğundaki merdivenleri tırmanarak çıkarmaktaydı. Çıkarılan cevher müteahhitler tarafından 90 paraya satın alınmaktaydı. Kalhane mütezimlerinin sayıları 50 idi. Cevher ocaklarda yakma müteahhidine verilmekteydi. Dört metre yüksekliğinde yığınlar yapılarak açık havada yakma işlemi gerçekleştiriliyordu. Adi külübelerde dört defa izabe olduktan sonra meydana gelen külçeler beşinci kez izabe olunmak için katır sırtında 2 kilometre uzaklıktaki nehir kenarında bulunan kalhaneye sevk edilmekteydi. (Baysal, 1935: 18-21). Bu beş izabe masrafı 25-30 para tutarındaydı. Kalhaneye taşıma ücreti olarak da 5 para masrafı bulunmaktaydı. Böylece bakırın kilosu 3 kuruşa mal oluyordu. Altınla karışık olan bakır külçeleri buradan İskenderun'a naklediliyordu. Nakil ücreti olarak kilo başına 24-30 para bir masraf düşmekteydi. İstihdam edilen

⁶ Bir amele postası: iki madenci, üç matkapçıdan oluşmaktadır. (Baysal, 1935: 19).

personel ve hademe maaşları da kilo başına 20 para eklemekteydi. Böylece İskenderun'da bir kilo bakır 4,5 kuruşa mal oluyordu. Burada 8 kuruşa alıcısına satılmaktaydı. (BOA, Dahiliye İdare (DH.İD). 105/2-47).

Tablo 1. 1902-1907 Yılları Arasında Çıkarılan Cevherin Kazma, Mağaradan Nakliye, Kandil Yağı ve Barut Ücretleri.

1902-1907 (6 sene zarfında)	Cevheri mağaradan harice çıkarmak için verilen ücret	280 kg cevheri bir amele kazabildiğinden toplam amele	Amelenin yevmiesi	Mağaralarda kazma ücreti	Yekûn
	Kuruş	Adet	Kuruş	Kuruş	
	360.975	171.160	6,5	1.112.540	
	Mağaralardan çıkarılan cevher miktarı	Kandil Yağı ve barut ve alet bedeli	Bir amele mağaradan 666 kilo cevher çıkarabildiğinden toplam amele miktarı	Bir ton cevherin mağaradan ihracı ücreti	
	Ton	Kuruş	Adet	Kuruş	
48.130	316.237	72.267	2,5	1.789.752	

Kaynak: (Maden İstatistiki, 1907: 9).

Tablo 2. 1902-1907 Yılları Arasında Çıkarılan Cevherin Ayıklama, Filika (Eritme), Odun Kömürü ve Alet-Edevat Ücretleri.

1902-1907 (6 sene zarfında)	Filikalar nakliye ücreti	Filikaya girecek cevherin miktarı	Ayıklamada amele yevmiesinin adedi	Ayıklama ile meşgul olan amele ücreti	Ayıklanmamış Cevherin miktarı
	Kuruş	Ton	Adet	Kuruş	Ton
	93.855	31.285	24.065	216.585	48.130
	Filikadan çıkan yanmış cevher	Alat ve edevat bedeli	Yakacak odun bedeli	Filikada amele ücreti	Yekûn
	Ton	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
23.151	3.910	1.368.750	938.550	2.621.650	

Kaynak: (Maden İstatistiki, 1907: 10).

6 yılda 48.130 ton cevherin ayıklanması için 216.575 kuruş ödenmiştir. Ayıklama işlemi için 24.065 kez ameleye ücret verilmiştir.⁷ Ayıklamadan sonra filikaya nakil için 93.855 kuruş nakliye ücreti verilmiştir. Filika işleminde ocaklarda çalışanlar için 938.550 kuruş ödeme yapılmıştır. Filika işleminde kullanılmak üzere odunlar için de 1.368.750 kuruş harcanmıştır. Filika işleminden sonra 23.151 ton yanmış cevher elde edilmiştir. Yanmış cevherin kalhaneye nakli 279.387 kuruş tutmuştur. Ham bakır elde etmedeki uygulanan bu işlemlerden en fazla tutar odun kömürü için harcanmıştır. Filika işlemindeki fırınlar için 1.368.750 ile % 10, izabe için 7.596.375 kuruş ile % 57'lik

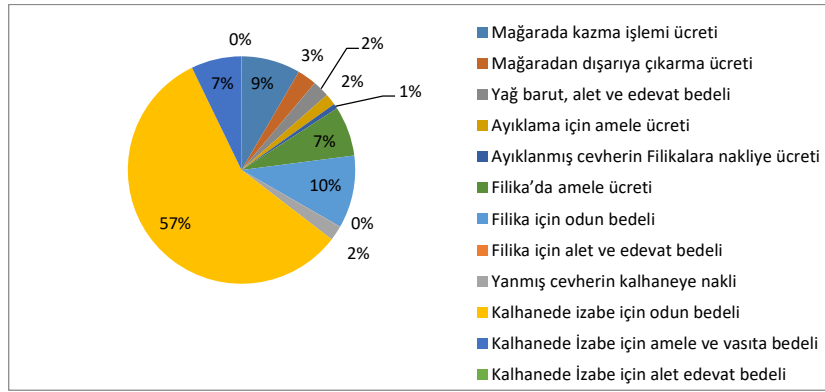
⁷ 24.065 amele sayısı değildir. Birim iş kastedilmektedir.

harcama ile toplamda % 67'lik bir kısım odun kömürüne ayrılmıştır. 6 yıllık sürede izabe fırınından çıkan ham bakırın toplamı 8.103 olup senelik ortalama üretim 1.350 tondur.

Tablo 3. 1902-1907 Yılları Arasında Yanmış Cevherin Kalhaneye Nakli, İzabe İçin Odun, Amele ve Alet-Edevat Ücreti.

Seneler 1902- 1907	Hasıl olan ham bakır miktarı	Alet ve edevat bedeli	İzabe için amele ve vasıta bedeli	Odun bedeli	Yanmış cevherin kalhaneye nakliyesi	Filikadan çıkışmış yanmış cevherin miktarı	Yekûn
	Ton	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Ton	Kuruş
	8.103	5.787	944.604	7.596.375	289.387	23.151	8.837.589

Kaynak: (Maden İstatistiki, 1907: 11).

Grafik 1. Cevherin Ham Bakır Haline Gelmesindeki Ücretlerin Oranı (Kaynak: Maden İstatistiki, 1907: 9-11)

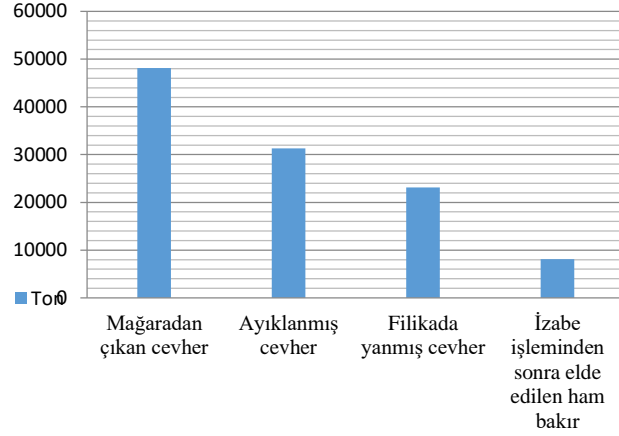
Tablo 4. 1902-1907 Yılları Arasında Ergani Madenlerinde Bakır Üretimi.

Seneler 1902-1907	Ham bakır	Filikada yanmış cevher	Ayıklanmış cevher	Mağaralardan çıkan cevher	Mesarif-ı muamele
	Ton	Ton	Ton	Ton	Kuruş
	8.103	23.151	31.285	48.130	13.248.991

Kaynak: (Maden İstatistiki, 12).

1902-1907 yılları arasındaki 6 yıllık süre boyunca 48.130 ton ayıklanmamış cevher mağaralardan ihraç edilmiştir. Bu 48.130 ton cevher ayıklandıktan sonra % 35'lik bir nispete azalma göstererek 31.285 tona düşmüştür. 31.285 ton ayıklanmış cevher filikalarda yandıktan sonra % 26'lık bir azalmayla 23.151 tona düşmüştür. 23.151 tonluk

yanmış cevher izabe işleminden sonra % 65 azaldıktan sonra 8.103 ton ham bakır elde edilmiştir.

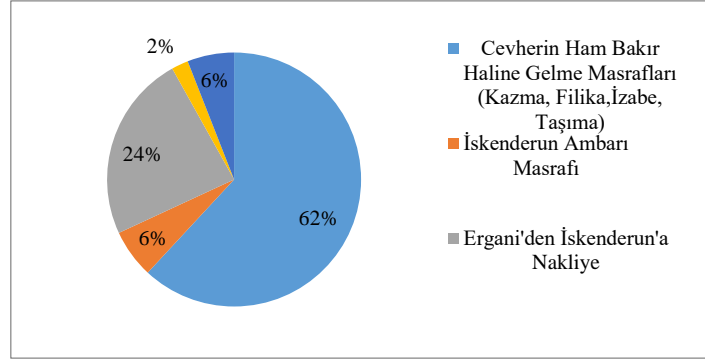
Grafik 2. 1902-1907 Yılları Arasında Çıkarılan Cevherin Saflaştırılma Aşamaları (Kaynak: Maden İstatistiki, 1907: 9-11).

Tablo 5. 1908-1912 Yılları Arasında Bakır Üretimi.

Sene	İmalat/ton	Gelir/Kuruş
1908	1.465	7.221
1909	1.360	6.119
1910	737	3.959
1911	1.073	4.124
1912	1.040	4.250

Kaynak: (Eldem, 1994-b: 52).

1910 yılı bütçesinde Ergani madenine; kazma, izabe gibi cevherin ham bakır haline gelme işlemleri için 2.600.000, Ergani'den İskenderun'a nakliye için 1.000.000, İskenderun Ambarı için 26.000, memurlar ve ihtiyat akçesi için de 250.000 kuruş ayrılmıştı. Buna göre cevherin ham bakır haline gelmesi için % 62, İskenderun'a nakliye için % 24, ambar ve memur maaşlarıyla ihtiyat akçesi için % 6, gümrük resmi için de % 2'lik bir masraf tahsis edilmişti.

Grafik. 3: Bakırın İskenderun Limanına Teslimine Kadar Ayrılan Tahsisat (Kaynak: 1326/1910 Yılı Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti Bütçesi, 1912: 30).

III. Bakır İzabesi İçin Odun Kömürü Temini

Bakır üretiminde özellikle iki faktörün öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi fırınları yakmak için gerekli olan odun kömürünün temini ikincisi ise yine birincisiyle ilgili olarak ulaşım sorunuydu. Ergani madeni yakınlarında taş kömürü bulunmadığından ya da kullanıma elverişli maden kömürü olmadığından dolayı eskiden beri odun kömürü kullanılmaktaydı. Yüzyıllardan beri devam eden madencilik faaliyetleri sonucunda civar ormanlar tamamen yok olmuştu. Bölgede demiryolu ağının olmayışı her geçen yıl daha uzak mesafeden temin edilen odun kömürünün maliyetini yükseltiyordu. Aslında bu sorun çok eski tarihlerde kendini göstermişti. Bakır ergitmede kullanılan odun kömürünün Ergani madeni çevresinden temininin zorluğu Tokat kalhanesinin kurulmasına sebep oldu. (Belli ve Kayaoğlu, 1993: 179). Yerli ve yabancı uzmanlar durumun ciddiyetini çeşitli tarihlerde raporlarında belirttiler. 1841 yılında Anadolu'da bulunan madenleri inceleyen Maden Mühendisi Mösyö Polini sunmuş olduğu raporunda; madencilerin madencilik bilgisinin zayıf olduğunu, makine gücünün kullanılmadığını ve üretimin ilkel metotlarla yapıldığını tespit etti. Cevherlerin işlenmesi için gerekli olan kömür ve kütüğün temin edildiği ormanlar madenlere uzak kalmıştı. Bu da maliyeti artırmaktaydı. Bunu önlemek için ormanlarla madenler arasında demiryolu yapılması gerekiyordu. Mühendis Polini, mevcut ormanların bile ancak 25 sene daha kullanılabileceği ikazında bulundu. (Tızlak, 1997: 153). 1880 yılına gelindiğinde Ergani Maden kasabasının etrafındaki 14 saatlik mesafedeki ormanlar tamamen yok olmuştu. Bunun bir çaresine bakılmazsa kısa zamanda ormanların tükeneceği uyarısında bulunuldu. Bu şekliyle madenin işletilemeyeceği ya mağaralardan ihraç edilen cevherin doğrudan doğruya Avrupalılara satılması ya da Palu'da keşfedilen maden kömürünün demiryolu vasıtasıyla madene taşınarak üretimin sürdürülmesi önerildi. (Çadircı, 1992: 433-434).

1850-1882 yılları arasında odun kömürünün tonu 71,5, 1883-1893 yılları arasında 90, 1894-1901 arasında 107, 1902-1907 arasında 125 kuruşa çıkmıştır. Fiyatın bu derece

artışı, maden işleten mültezimlerin sadece % 25'ten yukarı bakır elde edilebilen madenleri işletmeye zorlamıştır. (Maden İstatistiki, 1907: 14).

1901 yılında maden sahasındaki ormanları korumak için Ziraat Mektebinden mezun 1 süvari ile 4 nefer bekçi görevlendirildi. Ancak, ormanları korumakla görevli bu memurlar için bütçede gerekli düzenleme yapılmadığından aylarca maaşlarını alamadılar. Orman memurları, kendilerinin de maden memurlarının hukukuna sahip olduklarını bildirerek bütçede gerekli fasıllarda tahsisat ayrılmasını talep ettiler. (BOA, BEO, 2386/178889).

1908 senesinde yakacak eksikliğinden dolayı izabe fırınları çalışmadı. Gerekli yakacağın temin edilebilmesi için yeni yolların yapılması gerekmektedir. Yol yapılmadıkça yakacak bölgeye ulaşamayacağından bakır üretilemeyecek ve hazine zarar edecekti. (BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO), 3298/247308).

Yakacak ihtiyacı artık çevre ormanlardan elde edilen odun kömürüyle sağlanamazdı. Bakır cevherinin saflaştırılması için gerekli olan maden kömürünün Ergani madenine taşınması ya da bakırların başka bir üretim mahalline sevki zorunluydu. Bunun için demiryolu ağıyla üretim şarttı. Aksi takdirde bakır madenleri tamamen işleyemez bir durumda kalacaktı. Osmanlı Devleti'nin kendi imkânlarıyla demiryolu yapması zor olduğundan Almanlara imtiyaz olarak verilen Bağdat demiryolundan faydalanılması düşünüldü. Demiryolunun güzergâhında yapılacak olan istasyonlardan madene yakın olanlar tespit edilerek ormanlarla bağlantısı araştırıldı. (BOA, BEO, 3402/255088/2).

Bölge halkı madenlerde amelelik yaptığı gibi bakırın saflaştırılması, filika ve izabe ocaklarının yakılması için de gerekli olan odunu temin ediyorlardı. Özellikle ekim-kasım aylarında tedarik edilen odunun batmanı⁸ 40-50 paraya satılmaktaydı. 1908 yılında Ergani Meclis-i İdaresi'nin almış olduğu bir kararla odunun batmanı 25-30 paraya düşürülmüştür. Aynı zamanda maden müteahhitlerine bu iki ayda odun satışı yasaklanmıştır. Bu kararın alınma sebebi Maden sancağı halkının odun ihtiyacını temin etmek olarak açıklansa da Sadaret makamı böyle düşünmüyordu. Sadaret makamına göre bu karar, bölge idarecilerinin ihtiyacı olan cüz'i miktardaki odunu ucuza satın almaktan başka bir şey değildi. Alınan bu kararın fakir bölge halkının emeklerini heba etmek ve maden imalatını azaltmaktan başka bir şeye yaramayacağı sonucuna varıldı. Bunun için Orman, Maâdin ve Ziraat Nezaretinden konuyla ilgili düzenleme yapılması istenildi. (BOA, BEO, 3367/252451).

IV. Bakırın Nakli ve Yurtdışında Satışı

Ergani Bakır Maden-i Hümayûnundan elde edilen bakırlar silah fabrikalarının ihtiyacı karşıladıktan sonra Orman, Maden ve Ziraat Nezaretince yabancı piyasalarda satılmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid zamanında alınan kararlarla Tophane ve Tersane'de bulunan silah ve mühimmat fabrikalarının bakır ihtiyacı karşılanmadan yabancı piyasalara bakır satışı yasaklanmıştı. Bu kural göz ardı edilerek yapılan satış mukaveleleri iptal edilmiştir. (BOA, Meclis-i Vükela (MV), 117/132).

⁸ Bir batman 7,67 kg dır. Bkz. (Maden İstatistiki, 1907: 12).

XX. yüzyılın başında Osmanlı maden üretiminin yarısından fazlası yabancıların elindeydi. 1910'lu yılların başında yabancıların payları % 75'e ulaşmıştı. Osmanlı sanayisi Avrupa sanayisinin rekabeti karşısında bir gelişme gösteremediğinden yabancılar ürettikleri tüm madenleri yurtdışına gönderdiler. Böylece Osmanlı madenleri batı sanayilerinin tamamlayıcı parçaları oldu. (Ökçün, 1969: 895).

Hükûmet tarafından emaneten idare olunan Ergani bakır madenleri yabancıların elinde olmasa da büyük bir kısmı Osmanlı Bankası aracılığıyla Londra piyasasına sürülmekteydi. Burada mühendisler tarafından bakırın analizi yapıldıktan sonra bakırın saflık derecesini gösteren bir belgeyle borsada piyasayı düşürmemek için parça parça satışa çıkarılmaktaydı. (BOA, BEO, 3236/242698/4). Ergani bakırının tonundan 4,35 gram altın elde edilebiliyordu. Ham bakırın saflaştırılmasıyla elde edilen bu altın Osmanlı Bankasına kâr olarak kalmaktaydı. (BOA, DH.İD, 105/2-47). 1913 yılında, maden mutasarrıfı bulunan Mihran Efendi Amerikan basınından takip ettiği makaleler sayesinde İngilizlerin tasfiye neticesinde önemli derecede altın elde ettiklerini, Türklerin bu satışlardan zarar ettiğini gündeme getirdi. Ancak bu tartışmalar mevcut durumda bir değişiklik oluşturmadı. (Karabekir, 1990: 28). II. Meşrutiyet döneminde bakırın tonu Avrupa'da 76 İngiliz Lirasıydı. Ergani'den gönderilen bakırın saflık miktarı % 84-86 olduğundan ancak 50 İngiliz Lirasına satılabiliyordu. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D): 1, Cilt (C):4 İctima Senesi (İS):1, İnikad (İN): 91: 325).

Bakırın nakliyesi İskenderun ve Samsun limanından yapılmaktaydı.⁹ İskenderun limanı tercih edilecekse Ergani'den Halep'e buradan da İskenderun limanına götürülmekteydi. (MMZC, D.1, C.4, İS.1, İN.91: 326). Eğer Samsun limanına gönderilecekse Tokat kalhanesinde bakırlar bir kere daha saflaştırıldıktan sonra safi bakır Samsun limanından İstanbul'a ulaştırılmaktaydı. 1907 yılı şubat ayında bakır fiyatları oldukça yükselmişti. Bu artıştan faydalanmak isteyen Nezaret, yolların da açık olmasını fırsat bilerek bakırın taşınması için Diyarbakir ve Musul vilayetlerinden nakliye de kullanılacak hayvanların temin edilmesini istemiştir. (BOA, BEO, 2999/224893).

Bakırların yabancı piyasada satılması Maliye Nezaretince önem arz etmekteydi. Nitekim memurlara ve askerlere ödenen maaşların bir kısmı yurt dışında satılan Ergani bakırından ödenmekteydi. Zaman zaman bakırın yabancı piyasaya naklinde yaşanan sorunlar dolayısıyla Maliye Nezareti zor durumda kalmaktaydı. Yurt dışında satılacak olan bakırların İskenderun'a nakli Musul, Halep ve Diyarbakir gibi vilayetlerde bulunan develer vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bakırın İskenderun'a nakil işini alan müteahhitler Musul'da yeterli deve tedarik edemediklerinden bakırları İskenderun'a sevk edemiyorlardı. (BOA, BEO, 3045/228316/2). Bu sorunun temel sebebi Musul Vilayeti yöneticilerinin develeri askeri ve diğer hizmetlerde kullanıyor olmasındandı. Nakliye mevsim olarak yaz ayında mümkün değildi. Nakliye zamanı havaların daha serin olduğu ilk ve son bahar aylarıydı. Bundan dolayı nakliye için uygun olan serin aylarda develerin başka işlere sevk edilmemesi istenmekteydi. (BOA, BEO, 3056/229190/2). 1906

⁹ Diyarbakir vilayeti merkez olarak alındığında İskenderun limanı 120, Samsun limanı da 144 saatlik bir mesafedeydi. Bkz. (Salname-i Vilayet, 1905: 177).

senesinde Musul vilayetindeki deveçiler çeşitli yükümlülüklerle çalıştırıldıklarından Ergani'ye yeterli deve sevk edilememiş ve hazine 35.000 lira zarara uğramıştı. 1907 yılında tüm uyarılara rağmen aynı sorunla baş başa kalınmıştı. Orman, Maden ve Ziraat Nazırı, Musul Valisinin uyarılmasını istedi. (BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, (Y.MTV), 301/148).

Tonlarca bakırın Ergani Maden-i Hümayûnundan İskenderun'a nakli yüklü meblağa tekabül ettiğinden müteahhitler için önemli bir gelir kaynağıydı. 1907 yılında her kıyeye bakır için 35 para ödenmekteydi. Ancak bu işi üstlenecek müteahhit sayıca azdı. Nakliye işi ihaleye çıkarılmaktaydı. Taşıma ücretini en az ücrete yapacak olan müteahhit bakırları taşımak için görevlendiriliyordu. İhale başkent İstanbul ve nakliyenin yapılacağı belli başlı vilayet ve sancaklarda ilana çıkmakta, gazetelerde Fransızca ve Türkçe olarak duyurulmaktaydı. 1907 senesinde İstanbul ve nakliye güzergâhındaki Diyarbakır, Musul vilayetleriyle Canik ve Tokat sancakları mutasarrıflıklarında nakliye için ilana çıkıldığı halde Halili Menşi Güzan Efendi'den başkası bu işe talip olmadı. (BOA, BEO, 3255/244118/4). 1893-1908 yılları arasında Orman ve Maâdin Nazırlığını 1908 yılında Avrupa'ya firar eden Selim Melhame Paşa yaptı. (Kuneralp, 2003: 9). Selim Melhame Paşa Nazırlığı döneminde bakırın Ergani'den İskenderun'a nakli işinde yolsuzluk yaptığı, ihaleye başka müracaat edenler olduğu halde taşıma işinin akrabalarına verdiği ileri sürülmüştür. (MMZC, D.1, C.4, İS,1, İn.91: 325).

Nakliyede güvenlik önemli bir sorundu. Deveçiler askeri müfreze eşliğinde taşıma işini gerçekleştiriyorlardı. (BOA, BEO, 35/227587). Nitekim asayişin sağlanamaması zaman zaman nakliyatı durma noktasına getiriyordu. Musul'da bulunan deveçiler Ergani'ye geçerken çöl yollarında eşkıyalar tarafından soyguna uğramaktaydılar. Eşkıyalık olaylarının görüldüğü zamanda askeri müfreze deveçilere eşlik ederken asayişin sağlandığı zamanlarda güvenlik olarak askerin deveçilere refakatine gerek görülüyordu. (BOA, Dahiliye Hukuk (DH.H.), 53/10/3). Eşkıyalara karşı deveçiler zaptiyeden ziyade süvari askerinin kendilerine refakat etmesini istiyordu. (BOA, BEO, 1475/110563).

Tablo.6: İskenderun ve Tokat'a Nakledilen Bakır Miktarı (1902-1907).

Sene	Nakliyat			Yekûn	Kilo fiyatı	Ham bakırın miktarı	Yekûn	
	İskenderun'a	Tokat'a	Dersaadet'e					Kilogram
1902	1.258.109	287.526	-	1.545.635	1,80	1.205.177	2.169.318	
1903	1.447.263	112.447	-	1.559.710	"	1.502.889	2.705.200	
1904	1.252.156	-	-	1.252.156	"	1.400.067	2.520.121	
1905	782.546	100.000	-	882.546	"	1.399.000	2.518.200	
1906	580.574	169.000	-	749.574	"	1.203.347	2.166.024	
1907	952.120	100.000	-	1.052.120	"	1.375.226	2.475.407	
Yekûn	6.272.768	768.973	-	7.041.741		8.085.706	14.554.270	

Kaynak: (Maden İstatistiki, 1907: 14)

Bakırlar geleneksel olarak Londra piyasasında satılırken Birinci Dünya Savaşı yıllarında Frankfurt pazarında satışa çıkmaya başladı. Savaşın devam ettiği 1915-1916 yıllarında bakırlardan İmalat-ı Harbiye'ye 800 tonun teslim edilmesi gerekti. Harp sanayisi için ayrılmış olan 800 ton bakırın 300 tonu hemen, geriye kalan 500 tonu ise her ay bakır madeninden üretilecek olan 80 ton bakırdan verilerek tamamlanacaktı. Bu planlama dışında maden ambarlarında kalan 1 milyon 300 bin kilo ham bakır Frankfurt'ta bulunan Birzoner Hamyer ve ortakları ticarethanesine satılmasına karar verildi. Yapılan mukavelenemeye göre ham bakırın her bir tonu için 109 Osmanlı altını alınacaktı. (BOA, BEO, 4416/331200).

V.Ergani Bakır Madeni Çalışanları

1850 yılında yeniden teşkilatlanan maden için Gümüşhane'den Rum ustalar getirilmiştir. Rumcaları Lazca ile karışmış olan Rum ustalar, madende varlıklarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürdüler. Bununla birlikte madende çalışanların büyük kısmı Müslümanlardan oluşmaktaydı. (Karabekir, 27).

Devlet tarafından emaneten işletilen Ergani bakır madenlerindeki üretim bölge ahalisi tarafından gerçekleştiriliyordu. Bakır üretim işi 400'e yakın işçi ve memur tarafından yürütülmekteydi. Madenlerden çıkarılan cevher devlet tarafından yaptırılan ocaklarda yakılmaktaydı. Bu fırınların ve diğer kontrol işlemlerini yapan memurlar 63 kişiydi. Madenlerde kazma ve nakliye işinde ise 345 kişi çalışmaktaydı. Ortalama yevmiye 6,5 kuruştı. (Eldem, 1994-b: 47).

Eldem'in vermiş olduğu 63 memur sayısının içinde Tokat kalhanesinin memurları da bulunmuş olmalıdır. Ergani madenlerinde Orman, Maâdin ve Ziraat Nezaretinden maaş alan 25 memur bulunmaktaydı. Bunlar madenden çıkan cevheri teslim alıp eriten ve nakletmekle görevli müdür, mühendis, kantarcı, kalcı gibi memurlardı. (1910 Yılı Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti Bütçesi, 1912: 30).

1918 yılında madeni ziyaret eden Kazım Karabekir Paşa maden mutasarrıflığı görevinde bulunanların çok kısa müddetlerle değişmesinin olumsuz yönlerini belirttikten sonra burada çalışan memurların moralsiz, madene karşı ilgisiz ve bir an evvel başka bir yere gitme ümidinde olduklarını ifade etmiştir. (Karabekir, 1990: 26).

Tablo 7. Ergani Madeninde Görevli Memurlar.

Kadro	Adet	Aylık tahsisat (kuruş)
Müdür ve Muhasebeci	1	3.000
Mühendis	1	2.500
Başkâtip	1	650
Katib-i sani	1	500
Sandık emini	1	600
İskenderun Ambar Memuru	1	1000
Kalhane Memur Muavini	1	450
Kalcıbaşı	1	250
Kalcı	10	2.000 (her biri 200 kuruş)
Mağara mutemedi	1	200

Kantarcı	1	200
Odacı	1	150
Marangoz	1	300
Marangoz	1	200
Saraç	1	150
İskenderun Ambar Kâtibi	1	400
Mevkuf kalan (tutuklu)	1	45
Toplam	26	12.595

Kaynak: (1910 Yılı Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti Bütçesi, 1912: 30).

Madende ortalama 450-500 amelenin çalıştığı kabul edilse de bazı kaynaklarda daha fazla işçinin çalıştığı kaydedilmiştir.¹⁰ İşçi hareketleri üzerine çalışma yapan Güzel, 23 Temmuz 1908'de *hürriyetin* ilanı ile işçi hareketlerinin ivme kazandığı Eylül ayının sonlarında Ergani madenlerinde çalışan 700 işçinin grev yaptığını bildirmektedir. (Güzel, 1985: 814).

Madenlerde çalışan işçilere verilen ücret günlük ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Bazı bölgelerde düşük ücret ve ağır çalışma koşullarından dolayı işçilerin madenlerden kaçmaması için bazı sübvansiyonlar yapıyordu. (Varlık, 1985: 921). Nitekim Ergani maden bölgesinde tarım alanları çok sınırlıydı. Çalışma koşullarının ağırlığı da eklenince işçilerin başka bölgelere göçünü önlemek imkânsız bir hal alacaktı. Bunun için çıkarılan bakırın her kilosuna teşvik amacıyla yarım kilo buğday verilmekteydi. (MMZC, D.1, C.4, İS.,1, İn.91: 324-325); (Maden İstatistiki, 1907: 13). Buğday desteğinden 1902 yılında vazgeçildi. Ücretler de kıyye başına 2 kuruş 20 paradan¹¹ 2 kuruşa indirildi. Az bir zaman sonra ücretin % 10 daha düşmesi gündeme geldi. Bunun üzerine maden amelesi geçimlerini sağlamada zorlanacaklarını bildiren bir dilekçeyi Orman, Maâdin ve Ziraat Nezaretine sundu. (BOA, BEO, 1886/141388). II. Meşrutiyet yıllarında maden işçileri sabık Orman Maâdin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame döneminde ücretlerinin sebepsiz yere 2 kuruştan 1,8 kuruşa indirildiğini bildirerek ücretlerinin artırılmasını istediler. Ancak yeni nazır Aristidi Paşa yapmış olduğu açıklamada 1904 yılı öncesinde 100 kilogramdan 55-60 kilo bakır çıkarılmaktayken bahsedilen yıldan sonra 84-86 kilo oranında bakırın çıkarıldığını ileri sürerek bakırın kilogram fiyatında yapılan indirimin madencilerin ücretini düşürmediğini savundu. (MMZC, D.1, C.4, İS.,1, İn.91: 324-325).

¹⁰ 1836 tarihli bir konsolosluk raporunda Ergani Maden kasabasında 300'ü Türk, 270'i Rum ve 173'ü Ermeni olmak üzere 743 hane bulunduğu, 700 kişinin madenlerde çalıştığı ve yazın birikmiş olan madenlerin işlendiği belirtilmektedir. Ermeniler sanatkâr olarak iş yapmaktaydı. Keban kurşun madeninde ise 400-500 aile çalışmaktaydı. Yöneticiler Türklerden, usta ve sanatkârlar Ermenilerden, işçiler de Rumlardan oluşuyordu. (Varlık, 1985: 920). 1850 yılında Ergani madeninde Avusturyalı ve Hırvat madenciler çalıştırılmıştır. Bu madencilerden istenilen verim alınmadığından yüksek tazminatlar verilerek işten çıkarılmışlardır. Bkz. (Yıldırım, 2013: 42). 1880 yılında 515 İslam, 300 Rum, 200 Ermeni hanesi toplamda 1015 hane bulunmaktaydı. Toplam nüfus 5.000 idi. (Çadırcı, 1992: 433). 1911 yılında Ergani Maden kasabasının tamamının nüfusu 5.000'ini geçmiyordu. Bu nüfusun ancak 5-6 yüzü madenci amelesiydi. Bkz. (MMZC, D.1, C.7, İ.3, İn.108: 238).

¹¹ 40 para 1 kuruştur.

Bölgede maden ocaklarının bulunması yöre halkının refahına katkı sundu. En başta Anadolu'nun birçok bölgesinden daha erken bir tarihte Maden kasabasına düzenli yollar yapıldı. Bölge halkı madenlerde çalışarak iş imkânı buldu. Bunun yanında olumsuz tarafları da yok değildi. En başta çalışma şartlarının ağır oluşu ortalama yaşam süresini azaltan bir faktördü. Zaman zaman ölüm olayları da olmaktaydı. 1900 yılında Maden kazasına tabi Eğil nahiyesinde simli kurşun madeninin yakınında bulunan Pirçeman köyünde kurşun cevheri fen dairesinde izabe edilmediğinden çeşitli yaş aralıklarında 60 kişi hayatını kaybetti. Olayı araştırmak için görevlendirilen Mühendis Fisher bölgede 200 ton halis kurşunun çıkarıldığını, bazı köylülerin kurşunları evlerinde saflaştırıp, satarak gelir elde ettiklerini tespit etti. Aynı zamanda bu madende düşük ücretle çalışan işçilerin zamanında paralarını alamadığını, yiyecek olarak dağıtılan ekmeklerin bozulmuş unlardan yapıldığını belirledi. (BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT), 2372/72).

Hapis cezasının daha ağır bir şekilde infaz edilmesi olarak tanımlayabileceğimiz “kürek” cezasının uygulanma mevkilerinden birisi de Ergani madeniydi. (BOA, DH.MKT, 1637/107). Kürek cezasına çarptırılanlar bir kâğıda kalın harflerle suçları yazılarak meydanlarda iki saat süresince teşhir ediliyordu. Ardından hizmet mahalline gönderilerek burada ayakları zincirli olduğu halde toprak kazıp, taş taşıyorlardı. (Düstur, Tertip-I Cilt-I, 1873: 540). 1910 yılında Ergani madenlerinde bir tutuklu bulunmaktaydı. Tutukluya ücret olarak 45 kuruş veriliyordu.¹²

II. Meşrutiyet döneminin ilk başlarında sağladığı özgürlükçü ortamda taşradan İstanbul'a göç artmış, hapisanelerdeki suçlular affedilerek topluma karışmıştı. İstanbul'da dilenciler, serseriler, işsiz-güçsüz takımı ve hapisane kaçkınları giderek artmaktaydı. Bu konu Meclis-i Mebusan'da görüşülmek üzere 27 Şubat 1909'da “Serseri Nizamnamesi Layihası” hazırlandı. Bir ay süren tartışmalar neticesinde “Serseri ve Mazanne-i Su' Eşhâs Hakkında Kanun” (Serseri ve Şüpheli Şahıslar Hakkında Kanun) onaylandı. Buna göre çalışmaya gücü olduğu halde iki ay süresince bir işte çalışmamış olanlar, mahkeme kararıyla serseriliği sabit olunca bayındırlık ve belediye işlerinde ya da devlete ait bir müessesede iki aydan dört aya kadar çalıştırılmak için sevk edilebileceklerdi. İstihdam olunamamaları halinde ise memleketlerine geri gönderileceklerdi. Böylece çalışmaya eğilimi olmayanlara, yol yapımı, madencilik ve çeşitli bayındırlık hizmetlerinde istihdam imkânı yaratılarak onların işe alıştırılması sağlanmaya çalışıldı. Bu durumun başkent İstanbul'un asayişini sorununa da çözüm olması arzulandı. Bu gibi kişiler için en uygun istihdam ve disiplin, “işevi” denilen “darülsaylar” veya “acezehanelerin” yapılmasıyla sağlanabilirdi. Ancak bu gibi yerlere ayrılacak tahsisat olmadığından maden ve yol gibi çalışma alanlarında istihdamları düşünüldü. (Özbek, 1999: 34). Hükümet maden işleten şirketlere durumu bildirirse de mültezimler hükümetin bu kararının kendilerini bağlamayacağını, bu uygulamanın mevcut çalışma düzenlerini bozacağını bildirip, işsiz güçsüzlerin devlet tarafından işletilen Ergani ve Bulgardağı madenlerinde istihdam edilmelerini öne sürdüler. (BOA,

¹² Tutuklu, memurlar cetvelinde gösterilmiştir. Bkz. Tablo.7 “Ergani Madeninde Görevli Memurlar”.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.), 20/3/6/1). Meşrutiyet rejimi geleneksel bakış açısından farklı olarak dilenci ve serseriliği bir cürüm olarak görmüyordu. Hapis ve sürgün yerine iş sahalarına sevk edip disiplin ve ıslah yoluna gidilse de başarılı olunamadı. (Özbek, 1999: 34).

Maden amelesinin çalışma şartları çok kötüydü. Madenden sırtında cevher taşıyan amelenin ömrü 45 seneyi geçmiyordu. (DH-İD, 105-2/47). Maden Nizamnameleriyle çalışanların sağlığı ve işyeri güvenliği sağlanmaya çalışıldı. Maden Nizamnamesinin 70. maddesinde mültezimlerin, çalışanların sağlığını korumak ve kaza halinde müdahalede bulunmak üzere madenlerde bir eczahane ile bir tabip bulundurma zorunluluğu vardı. (BOA, BEO, 2004/150281). Madende çalışanların ücretsiz muayene olması gerekiyordu. Nizamnamede doktor bulundurulması zorunlu kılınca da Ergani bakır madeninde doktor bulunmuyordu. Madende çalışan işçiler mecburen belediye doktoruna müracaat etmekteydiler. Mahalli yönetim, belediye doktorunun işçilerden vizite ücreti olarak ilk seferinde 10 ikincisinde ise 5 kuruş almasını kararlaştırdı. Muayenehaneye giden ameleden ise İdare-i Umumiye-i Sıhhiye Nizamnamesine göre ücret alınmaması gerekiyordu. Ancak belediye doktorlarının 4-5 kuruş yevmiye ile çalışan maden amelesinden yüksek ücret aldıkları tespit edildi. Bu duruma son verilmesi için gerekli yerlere uyarılarda bulunuldu. (BOA, DH.İD, 55/87/3).

VI.Madenin Anonim Şirketlere Devri Çalışmaları ve Demiryolu Şirketleri

Madende modern üretim tesisi kurulamayıp ilkel şartlarda düşük bir üretimin yüksek maliyete yapıyor olması idarecileri çözüm arayışına yöneltti. Bulunan çözüm yolu madenin büyük sermayeli şirket ya da şirketlere kiralanması oldu. Nitekim madene gerekli teçhizatı alıp kurmak, nakliye sorunu halletmek büyük sermaye gerektiren bir işti. Osmanlı Devleti'nde sermaye yetersizliği sebebiyle orta ölçekli bir girişimin bile gerçekleşmesi mümkün olmadığından yabancı sermayeye bağımlılık zorunluydu. Büyük çaplı bir imtiyazın yabancı sermayesiz yapılması imkânsızdı. Hal böyle olunca devreye İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve Amerika gibi büyük güçler giriyordu. Bu güçlerin Osmanlı topraklarındaki çıkarları hangi bölgede hangi imtiyazın verileceğini ve kimin söz sahibi olacağını belirliyordu. Osmanlı Devleti çoğu zaman imtiyazlarda son sözü söyleme hakkına sahip değildi. (Malhut, 2011: 272).

1909 yılına gelindiğinde madenin daha etkili kullanımı için çalışmalar başlatılmıştı. Bu doğrultuda Hükümet eliyle işletilen Ergani bakır, Bulgardağı simli kurşun ve Gümüşhacıköy madenlerinin mevcut yönetim şekliyle üretimin durma noktasına geldiğini, bunun için hükümetle ortak bir anonim şirket kurularak madenlerin işletilmesi fikri ortaya atıldı. (BOA, BEO, 3490/261736). Emanet usulüyle işletilmekte olan bu madenlerin ihale edilerek işletilmesi üretimi artırmada çözüm olacaktı. Nitekim Bulgardağı simli kurşun madeni beş-altı seneden beri zararlı çalışıyordu. Gümüşhacıköyü madeni ise senede ancak 1.000-1.200 altın kadar bir kâr bırakmaktaydı. Bu iki maden % 5'lik bir rüsum ve elde edilecek kârın hükümet ve şirket arasında yarı yarıya paylaşılması karşılığında şirketlere verilmesi düşünüldü. Ergani madeni de aynı şartlara ek olarak işletmeyi ihaleten alan şirkete Ergani-İskenderun limanı arasında 400 kilometrelik ya da Ergani-Samsun limanı arasında 600 kilometrelik bir demir yolu

yapımını da şart koşmaktaydı. Bu durumu incelemek üzere oluşturulan komisyon üyelerinden bir kısmı yukarıda belirtilen şartları uygun bulurken itiraz eden üyeler de bulunmaktaydı. Madenin şirkete verilme meselesinde dünyanın başka bölgelerindeki bakır madenleri incelenerek örnek alındı. Madenin daha etkili kullanımı ve kârı maksimize etmede örnek alınan maden İspanya’da bulunan Rio Tinto bakır madeni oldu. Yapılan tartışmalarda hali hazırda Ergani madeninden senede 1-1.500 ton safi bakır elde edilirken İspanya’da bulunan Rio Tinto madeninden 30.000-45.000 yani 30 katı safi bakır elde edildiğini, dolayısıyla Rio Tinto’yla Ergani bakır madeninin kıyaslanamayacağını, bu şartları gerçekleştirebilecek bir şirketin bulunamayacağı ileri sürüldü. Bu düşünceye karşılık bazı komisyon üyeleri; Rio Tinto madenini işleten şirketin 1873 senesinde tesis olduğu zaman senede 1.000 ton üretim yaptığını, zamanla üretimini 40.000 tona çıkardığını, Ergani madeninin işletme hakkının belli şartlarda bir şirkete verilmesinde Rio Tinto örneğinin yanlış olmadığı bildirildi. Ayrıca Rio Tinto madenlerinden elde edilen cevherde ancak % 2 oranında bakır bulunurken Ergani’de çıkarılan cevherde % 10 gibi yüksek bir bakır oranına sahip olduğu belirtildi. Bütün bunlara ilaveten 31 Mart 1909 tarihinde bu şartları kabul edip başvuran bir şirketin de bulunduğu hatırlatılmaktaydı. (BOA, BEO, 3583/268684).

12 Haziran 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan’da yapılan tartışmalarda Orman Maâdin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa devletin maden işletmede becerikli olmadığını, bu işin erbabına verilmesi gerektiği ifade etti. Aristidi Paşa yakacağın pahalandığını nitekim 10 sene evvel 10 kilometre uzaklıktaki bir mesafeden elde edilen odunun şimdi 50 kilometre uzaklıkta olduğunu söyledi. Bunun yanında mevcut şartlarda teknolojinin takip edilemediğini, üretimin elektrikle yapıldığı takdirde daha düşük maliyete gerçekleştirilebileceğini bildirdi. Ancak bu işleri yapacak sermaye olmadığından bu madenin yüksek sermayeli şirketlere verilmesi gerektiğini ve bu iş için müracaatların yapıldığını açıkladı. (MMZC, D.1, C.4, İS., 1, İn.91: 325-326).

İmtiyazlar Maden Nizamnamesine uygun olarak verilmek durumundaydı. Ergani bakır madeni 1910 yılında 99 yıl süreyle Samipaşazade Abdülbaki’ye verilmesi gündeme geldi. (BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı, (Y.PRK.BŞK), 81/68). Ancak bu girişim sonuçsuz kaldı.

II. Abdülhamid döneminde yapımına başlanan Anadolu-Bağdat Demiryollarına rakip olarak ortaya çıkan Chester Projesi İstanbul’da gündeme geldiğinde başkent İstanbul’da kıyasıya bir “imtiyaz avcılığı” savaşı yaşanmaktaydı. 1908’de Halep-Antakya arasındaki demiryolu yapımı girişimi Bağdat Demiryolu Anlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle Almanlar tarafından engellendi. Chester daha sonra Sivas-Harpur-Ergani-Diyarbakır-Musul-Kerkük-Süleymaniye hattı ile Akdeniz kıyısına, Samsun’a ve Van’a birer koldan ulaşan 2.000 kilometrelik bir demiryolu projesi için hükümetle görüşmeye başladı. 1909 yılı Kasım ayında *Ottoman Development Company* isimli bir şirket kuran Chester 1910 yılının Mart ayında hükümetten bir ön anlaşma koparmayı başardı. 28 Haziran 1910’da Meclis-i Mebusunda ayrıcalığın onaylanması görüşülmüş ancak bir sonuç alınamayarak görüşme belirsiz bir tarihe atılmıştı. Amerikan hükümetinin baskısıyla ertesini yıl konu yeniden meclis gündemine gelmiş fakat İngiliz, Rus, Fransız en çok da Almanların ve

onların hükümet içindeki temsilcilerinin muhalefeti sebebiyle resmiyet kazanamadan rafa kaldırılmıştı. Daha sonraki girişimlerinde de Chester başarı sağlayamadı. (Can, 2001: 176).

Proje hiçbir zaman resmiyet kazanıp yürürlüğe girmemiş olsa da 1911 yılında ciddiyetini korumaktaydı. (BOA, BEO, 3968/297540). 23 Mayıs 1911'de mecliste *Mukavelename-i Katînin* 42. maddesi demiryolu hattının 20 kilometre sağ ve solunda bulunan madenlerin işletme hakkını Chester şirketine imtiyaz olarak veriyordu. Maddede Ergani madenleri şirkete bırakılmış ancak *Lam* mağarası da diğerleri gibi hükümete ait olsa da hali hazırda işletenlere bırakıldığı belirtilmişti. *Lam* mağarasını işletenler çıkardıkları cevheri 12 kuruştan şirkete satmaları kararlaştırıldı. (MMZC, D.1, C.7, İS.3, İn.108: 18.) Ergani Mebusu İbrahim Bey Chester Projesinin reddedilmesini istiyordu. İbrahim Bey Mukavelenamenin 42. Maddesi gereğince madenlerin Chester şirketine devredilmesinin 500 seneden beri Ergani madenlerinde madencilik yapanlara haksızlık olduğunu dile getirdi. Madenlerin şirkete verilmeyerek bunun yerine bakırı levha haline getiren silindirlerin Avrupa'dan satın alınarak bakır levhalarının ithalinin önüne geçilmesini teklif etti. (MMZC D.1, C.3, İ.S.3, İn.87: 41). İbrahim Bey yerli üretimi artırma fikirlerinin desteklenmediğini görünce, hiç olmazsa *Sarhoş* mağarasının ve hükümet malı olan sekiz izabe fırından ikisinin ahaliye bırakılmasını istedi. (MMZC D.1, C.7, İS.3, İn.105: 81). Orman Maâdin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi hükümetin tüm madenleri satın aldığına sadece *Lam* mağarasının şahısların elinde olduğunu belirterek madende çalışanların eskiden devletle olan hukukunun şirketle devam edeceğini, yani bakırları şirketin alacağını bildirerek kimseye haksızlık yapılmadığını ifade etti. (MMZC, D.1, C.7, İS.3, İn.108: 253).

1913 yılında Ergani madeni Fransız çıkar gruplarıyla Alman çıkar grupları arasında çatışmaya sebep oldu. Almanlar, Ergani bakır madeni imtiyazının kendilerine verildiği takdirde Fransız demiryollarının Ergani'den geçmesine itiraz etmeyeceklerini beyan ettiler. (BOA, BEO, 4481/336020/008). Ticaret Nazırı Süleyman el Bustani Efendi mevcut siyasi duruma göre maden işletme imtiyazının Almanlara verilmemesi taraftarıydı. (BOA, BEO,4481/336020/2).

VII. Madende Üretimin Durması ve Madenin İtibar-ı Milli Bankasına Kiralanması

Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlayacağı yılda Ergani'de bakır üretimi durma noktasına gelmişti. Yıllardır beklenen büyük sermayeli bir şirketin madeni işletme projesi hayata geçemedi. Genellikle yerli bakır üretimini isteyen silah fabrikaları mühendisleri de yerli üretimin pahalılığını sebep göstererek 1911 yılından beri ihtiyaç duyulan bakırı 14 kuruşa Amerika'dan satın alıyorlardı. (BOA, DH.İD.105/2-47). Uluslararası bakır fiyatlarıyla yarışamayan Ergani bakır madeni ve Tokat kalhanesi her geçen gün biraz daha atıl konumuna düştü.

1850 yılından beri devletin sistemli bir şekilde kullandığı Ergani bakır madeninde 1915 yılında üretim durdu ve 1924 yılına kadar 9 yıllık bekleme devrine girdi. Savaş sebebiyle çalışan nüfusun büyük bir kısmının silahaltına alınması, yakacak eksikliği ve ulaşım imkânsızlığı üretimin durmasında başlıca sebeplerdi. (Baysal, 1935: 26).

1916 yılının ekim ayında Harbiye Nazırı Enver Paşa, Ergani madeninin askeriye tarafından işletilerek silah ve mühimmat ihtiyacı yanında ülkede bulunan diğer fabrikaların bakıra olan ihtiyacını temin etmek ve ihtiyaç fazlasını da yabancı ülkelere satmak için girişimde bulundu. (BOA, BEO, 4435/332607). 18 Ekim 1916 Meclis-i Vükela kararıyla Ergani madeninin işletme hakkı Harbiye Nezaretine verildi. (BOA, MV, 203/81). 1917 yılının temmuz ayında hükümetin isteği doğrultusunda Alman uzmanlar geldi. Alman uzmanlar Krupp Fabrikası mühendislerinden oluşmaktaydı. Sondaj çalışmalarından elde edilen örnekler Başmühendis Müller Hernigs tarafından Almanya'ya gönderildi. (Karabekir, 1990: 28). 1917-1918 senelerinde bu heyet tarafından 17.000 ton ham bakır çıkarılarak Almanya'ya gönderildi. 1917 yılında maden havzasında bulunan bakırın miktarını tespit etmek için bir komisyon teşkil edilerek havzanın çeşitli yerlerinde 37 sondaj faaliyeti yapıldı. Bu faaliyetler neticesinde 2,5 milyon ton bakır cevherinin bulunduğu anlaşıldı. 1920 yılında yapılan ikinci inceleme sonucunda 3 milyon ton bakır cevherinin olduğu anlaşıldı. (Baysal, 1935: 26). Almanya'dan gelen heyet keşif raporunda 50 milyon altın kıymetinde bakır olduğunu ve % 20'ye yakın saf cevher olduğunu tespit etti. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/176-212-3: 3).

1917 yılının nisan ayında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları için birikmiş olan bakırlar nakliye vasıtalarının eksikliği yüzünden sevk edilemedi. Harbiye Nezareti Diyarbakir Vilayetine durumu bildirerek Ergani'ye nakliye vasıtası gönderilmesini istedi. (BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, (DH.İ.UM), 80/1/3/35).

Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başında, Osmanlı Devleti 1 Ekimden itibaren yürürlüğe giren bir kararla yabancılara verilen iktisadi, mali, adli ve idari kapitülasyon adı altındaki tüm imtiyazları kaldırdı. (Eldem, 1994-a: 27). Savaş ortamında "*millî iktisad*" görüşleri ulusal bankacılığı öne çıkardı. Yabancı sermayeli Osmanlı Bankası'nın yerini alacak "*millî sermayeli*" bir devlet bankası ülkenin ekonomik bağımsızlığı için gerekliydi. Bu düşünce doğrultusunda savaş yıllarının verdiği imkânlarla 1917 yılı başında 4 milyon liralık sermayeyle Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası kuruldu. (Toprak, 2003: 58).

İtibari Milli Bankası ilk olarak Ergani bakır madenlerini işletme ve bu madenleri denize bağlayacak bir demiryolu inşa imtiyazını aldı. Bu işler için gerekli olan sermayeyi yerli imkânlardan temin edemeyerek Alman bankalarından temin yoluna gidince milli vasfını büyük ölçüde zedeledi. (Eldem, 1994-a: 127).

1917 yılına kadar Ergani bakır madenleri doğrudan doğruya hükümete ait olup emaneten işletildi. Bu tarihten sonra işletme İtibar-ı Milli Bankasına 30 sene müddetle kiraya verildi. Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey ile Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) ve Mösyö Victor Veill arasında mukavelename imzalandı. Yapılan anlaşmaya göre; mevcut idarehane merkez olmak üzere 25 kilometre uzunluğundaki daire dahilinde bulunan ve ileride bulunabilecek tüm madenlerin mülkiyeti devlete ait olmak üzere İtibar-ı Milli Bankasına kiralandı. Banka 4 ay içerisinde bir anonim şirket kurarak tüm haklarını buraya devrederek madeni işletecekti. Kurulacak bu şirket altı ay zarfında üretimi artıracak olan makineleri alıp gerekli modernizasyonu yapması gerekiyordu. En

geç 2 sene sonunda saf bakır üretilmesi şart koşulmuştu. Üretimin çağdaş üretim teknikleriyle yapılması ve yılda en az 2.500 ton saf bakır üretilmesi gerekiyordu. Elde edilen gelirin % 25'i hükümetle şirket arasında, geriye kalan % 75'in 3'te 1'i hükümetin 3'te 2'si de şirketin olacaktı. Hükümet hangi tarihte ne kadar bakır gerektiğini şirkete yılbaşında bildirecekti. Bakırın alındığı tarihteki fiyat geçerli olacaktı.¹³ (BOA, BEO, 4481/336020/9/2).

İtibar-ı Milli Bankasıyla imzalanan bu mukavele Ergani bakır madenlerinin Cumhuriyet döneminde modern bir üretim tarzına kavuşmasında temel hukuki metin olarak kaldı. Mukavelename gereğince kurulması gereken şirket “Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi” ismiyle 1924 yılında tesis edildi. Fevzipaşa-Malatya-Maden-Diyarbakır demiryolu 1935'te tamamlandı. Gerekli binaların yapılması ve makinelerin ithal edilmesiyle 1924'te başlanan fabrika inşaatı 1938'de tamamlandı.¹⁴ 1939'da imalata başlandı ve 4.233 ton bakır elde edildi. (Demir, 2010: 20).

VIII. Sonuç

Günümüzde Elazığ'a bağlı olan Maden ilçesi, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin en önemli bakır madenlerine ev sahipliği yapmıştır. Tarihte Ergani bakır madenleri ismiyle anılan bölge çeşitli zaman aralıklarıyla eski çağlardan beri bakır üretim merkezi olmuştur. Osmanlı Devleti bölgeyi fethedip sınırlarına kattıktan sonra maden üretimini geliştirmek ve sürekliliğini kazandırmak için gerekli önlemleri almıştır. 1775 yılında “Ma'âdin-i Hümayun Emâneti” ismiyle bir idari birim kurmuştur. Bu şekilde 1850 yılına kadar üretim devam etmiş ve bu tarihten sonra daha köklü girişimlerde bulunulmuştur. 1850-1915 yılları arası üretim kesintisiz devam etmiştir.

Ergani bakır madenleri, XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin en önemli bakır üretim merkeziydi. Çeşitli dönemlerde üretimi daha verimli kılabilmek için teknolojik atılımlar yapılsa da üretim çağdaşlarından oldukça geriydi. Mağaralarda kazılan cevher amele sırtındaki küfelerle dışarıya ihraç ediliyordu. Dışarıda ayıklanan cevher filika denilen üstü açık fırınlarda eritiliyordu. Ardından kalhanede izabe fırınlarında yeniden eritilerek % 80 oranında ham/kara bakır elde ediliyordu. Ham bakır develerle Samsun ya da İskenderun limanına gönderilmekteydi. Limanlara bakır nakliyesinde sıkıntılarla karşılaşılmaktaydı. Binlerce devenin çevre vilayetlerden zamanında toplanması zordu. Bunun yanında eşkıyalık sevkıyatı sekteye uğratan başka bir sebepti.

Elde edilen bakır, silah, gemi yapımı gibi devlet işletmelerinin ihtiyacı temin edildikten sonra yurt dışı piyasalarında satılmaktaydı. 1900'lü yıllarda senede ortalama 1.300 ton ham/kara bakır üretiliyordu. Birinci Dünya Savaşına kadar Londra

¹³ 1927 yılında İtibar-ı Milli Bankası, İş Bankasına devrolduğundan Ergani madenini işletme imtiyazı da İş Bankasına intikal etmiştir. Bkz. (Baysal, 1935: 28).

¹⁴ 1939 yılında % 20'den fazla olan tenör (değerli metal) oranı, 1990 yılında % 1,80'e kadar düşmüştür. Bundan dolayı izabe tesisinin çalışması 1991 yılında sonlandırmıştır. 1994 yılında Ergani Bakır İşletmesi üretimini tamamen durdurmuştur. 1995 yılı itibariyle on yıllığına özel şirket yönetimine bırakılan işletme 2007'de tamamen özelleştirilmiştir. Bkz. (Demir, 2010: 20).

piyasalarında satılan bakır savaşıyla birlikte Almanya piyasalarında satılmıştır. Yurtdışına satılan bu bakırlardan devlet önemli bir gelir elde etmekteydi. Maliye Nezareti bu gelirle memur maaşlarının bir kısmını ödemiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bakır üretiminde karşılaşılan en büyük sorun cevherin için gerekli olan enerjinin temini olmuştur. Bakırın elde edilebilmesi için gerekli olan enerji, odun kömüründen sağlanmış ve civardaki tüm ormanlar yok olmuştur. En nihayetinde odunun yokluğundan dolayı üretim durmuştur. Üretimin devam edebilmesi ancak demiryollarının yapımıyla mümkündür. Demiryolu yapımı büyük sermaye gerektirdiğinden devletin ya da yerli özel teşebbüsün bunu yapması imkânsızdı. Bunun için İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve Amerikan sermayedarlarla imtiyaz karşılığı demiryolu yapımı düşünülmüştür. Bu konuda Chester demiryolu projesi Ergani bakır madeninin üretimini devam ettirecek proje olarak tasarlandı. Ancak diğer çıkar sahibi devletler özellikle Almanya, Chester projesinin sonuçsuz kalmasını sağladı.

Ergani bakır madeninde çalışan işçilerin büyük çoğunluğunu bölge halkı oluşturmaktaydı. Maden amelesi yeraltında cevheri kazıp dışarıya naklediyor, fırınlar için odun temin ediyordu. Maden Nizamnameleriyle iş sağlığı ve güvenliği sağlanmaya çalışılmış, görevlendirilen mühendislerle fenni madencilik ilkelerine göre çalışma şartları oluşturulmaya gayret edilmiştir. Ancak madenlerde sağlıklı bir çalışma ortamı yaratılamamıştır. Maden amelesinin ortalama ömrü 45 sene idi. Maden işçileri için sürekli bir doktorun bulunması ve hastalandıklarında ücretsiz doktordan faydalanma hakkı bulunsa da pratikte bu imkân sağlanamadı.

Tarım arazisinin çok sınırlı olduğu bölgede çıkarılan bakıra karşılık işçilere buğday verilerek destekleme yapılmıştır. Böylece ağır çalışma koşullarında yürütülen madencilik faaliyetlerinin devamı sağlanmıştır. Madenler bölge ahalisine birçok avantaj sunmuştur. Örnek olarak iş imkânı vermiş, bölgeye yol yapılmıştır. Bunun yanında bölgede ormanların tükenmesinin başlıca sebebi bakır madeniydi. Ayrıca para kazanmak ümidiyle yasak olarak bakır ve kurşunun evde uygun olmayan şartlarda üretilmek istenmesi tehlikeye davetiye çıkarıyordu. 1900 yılında Eğil nahiyesinde evde kurşun üretimi yapıldığından 60 kişi hayatını kaybetti. Ayrıca işçilere verilen bozuk buğdaylar hastalıklara sebep oluyordu.

Ergani Maden-i Hümayunu bölgede canlılık yaratmış birçok kesime iş imkânı sağlamıştır. Bakır üretiminde çalışan maden amelesi, nakliyyede çalışan deveçiler bunların başında gelenlerdir. Ayrıca bakıra dayalı zanaatların Diyarbakır ve Tokat'ta gelişmesini sağlamış, ülkedeki bakırcıların, bakır hammaddesine olan talebini karşılamıştır.

Esasen Maden kasabasında bakır madeni işleten ya da burada çalışanlar, ne kadar zor şartlarda çalışırlarsa çalışsınlar madenlerin şirketlere satılmasını istemiyorlardı. Sonuç olarak 1917 yılındaki askeri heyetin küçük çaplı faaliyetini saymazsak 1915 yılından itibaren üretim durmuştur. 1917-1918 yıllarında döneminin de iktisadi anlayışına uygun olarak ekonomide millileşme hareketi görülmüş ve İtibar-ı Milli Bankasına 30 yıllığına madenler kiralanmıştır. 23 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması'ndan sonra 1924 yılında

üretim başlanması için çalışmalar başlamış ancak çeşitli sebeplerden dolayı bu iş 1939 yılına kadar gerçekleşmemiştir.

Kaynaklar

- Baysal, M. M. (1935). *Ergani Bakır Yatağı*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Belli, O. ve Kayaoğlu, İ. G. (1993). *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi; Bakır Yatakları, Üretimi ve Atölyeleri*, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları.
- Can, B. B. (2001). "Suya Düşen Bir 'Tatlı Hayal': Şarki Anadolu Demiryolları (Chester Projesi (1922-23))", *Kebikeç*, 11, s.165-204.
- Çadırcı, M. (1992). "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.3, s.413-485.
- Demir, Ö. (2010). Ergani Bakır İşletmesi Tarihi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Develioğlu, F. (2000). *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Eldem, V. (1994-a). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK.
- Eldem, V. (1994-b). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: TTK.
- Ergene, L. (1995). *Geçmişten Günümüze Bakır Maden*, Maden/Elazığ: Kuşak Ofset.
- Genç, M. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güzel, Ş. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketleri ve Grevler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, s.803-830.
- Karabekir, K. (1990). *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Keskin, Ö. (2011). "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 29/ 29, s.125-148.
- Kuneralp, S. (2003). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: İsis Yayınları.
- Malhut, M. (2011). *Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları 1908-1914*, Antalya: İlkim Ozan Yayınları.
- Ökçün G. (1969). "1902-1911 Yılları Arasında Osmanlı Maden Üretiminin Dağılımı ve Bu Üretimde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*. (1969). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası, s.817-895.

- Özbek, N. (1999). "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih*, 11/64, s.34-43.
- Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Dönemi'nde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara: TTK.
- Toprak, Z. (2003). *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi; Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Homer Kitapevi.
- Varlık, M. B. (1985). "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, s.917-922.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da İşçiler 1870-1922 Çalışma Hayatı Örgütler Grevler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zengin, E. (2015). *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- http://www.yerelnet.org.tr/ilceler/ilce_nufus.php?ilceid=198505 (E.T. 1.9.2017).
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10565.pdf> (E.T. 2.9.2017).
- https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Manhès-David_converters.(E.T. 10.09.2017).
- <https://www.elazig.bel.tr/icerik.php?id=223> (E. T. 1.9.2017).
- <https://collection.maas.museum/object/4091>. (E.T. 3.9.2017).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*
- Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO).
- BEO, 1475/110563). 5 Nisan 1900.
- BEO, 1886/141388, 15 Temmuz 1902.
- BEO, 2004/150281, 14 Şubat 1903.
- BEO, 2386/178889, 1 Ağustos 1904.
- BEO, 2999/224893, 23 Şubat 1907.
- BEO, 3045/228316/2, 29 Nisan 1907.
- BEO, 3056/229190/2, 13 Mayıs 1907.
- BEO, 3058/229332, 13 Mayıs 1907.
- BEO, 3236/242698/4, 29 Aralık 1907.
- BEO, 3298/247308, 22 Nisan 1908.

- BEO, 3255/244118/4, 8 Şubat 1908.
BEO, 3367/252451, 21 Temmuz 1908.
BEO, 3402/255088/2, 19 Eylül 1908.
BEO, 3417/256269/003, 30 Temmuz 1908.
BEO, 3490/261736, 6 Şubat 1909.
BEO, 35/227587, 17 Nisan 1907.
BEO, 3583/268684, 22 Haziran 1909.
BEO, 3968/297540, 23 Kasım 1911.
BEO, 4416/331200, 28 Mayıs 1916.
BEO, 4435/332607, 15 Ekim 1916.
BEO, 4481/336020/9/2, 17 Mart 1917.
Dahiliye Hukuk (DH.H.), 53/10/3, 20 Mayıs 1911.
Dahiliye İdare (DH.İD). 105/2-47, 12 Ocak 1914.
DH.İD, 55/87/3, 8 Şubat 1913.
Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, (DH.İ.UM), 80/1/3/35/2, Nisan 1917.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT), 1637/107, 13 Temmuz 1889.
DH.MKT, 2372/72, 26 Mayıs 1900.
Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.), 20/3/6/1, 24 Kasım 1909.
Haritalar (HRT. h), 534, 18 Eylül 1887.
İrade Meclis-i Mahsus (I.MMS) 99/4168, 6 Mayıs 1888.
Meclis-i Vükela (MV), 117/132, 22 Ocak 1908.
MV, 203/81, 18 Ekim 1916.
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, (Y.MTV), 301/148, 7 Eylül 1907.
Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı, (Y.PRK.BŞK), 81/68, 11 Ocak 1910.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, 30-10-0-0 /176-212-3, “1917-1932 yılları arasında Ergani Bakır İşletmelerinin iktisadi durumunu gösteren rapor.”

Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 1, Cilt:4 İctima senesi:1, İnikad: 91, 12 Haziran 1909.

MMZC Devre:1, İctima: 3, Cilt:6 İnikad: 87, 29 Nisan 1911.

MMZC, Devre: 1 Cilt: 7, İctima:3 İnikad: 108, 27 Mayıs 1911.

MMZC Devre:1 Cilt:7 İctima:3 İnikad: 105, 23 Mayıs 1911.

Düstur

Düstur, I. Tertip Cilt I, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1289 (1873).

Salnameler

Salname-i Vilayet. (1905). Diyarbekir: Vilayet Matbaası.

İstatistikler

1323 (1907) Senesi Maden İstatistiki. (1909). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Bütçeler

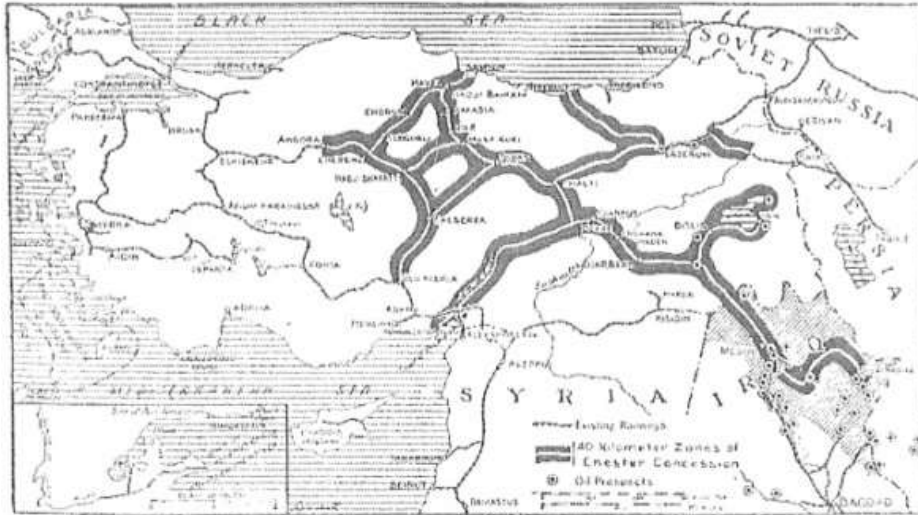
1326 /1910 Yılı Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti Bütçesi.(1328/1912). İstanbul: Matbaa-yı Amire.

EK-I. Mathes Pierre Manhes'in İcat Ettiği İzabe Fırını.

Kaynak: <https://collection.maas.museum/object/4091>.

EK-II. Chester Demiryolu Projesi

Kaynak: (Can, B. B., 2001: 173).